

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2024.1.40>

Готинян-Журавльова Віталія Віталіївна,

доктор філософських наук, доцент,

в.о. завідувача кафедри культурології

факультету історії та філософії

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

orcid.org/0000-0003-0830-3893

vitaliya_gotynyan@ukr.net

Сумченко Ірина В'ячеславівна,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри культурології

факультету історії та філософії

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

orcid.org/0009-0006-6423-908X

sumirin2019@gmail.com

КУЛЬТУРА ЯК СИСТЕМА МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ: АНАЛІЗ ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ

Культура є специфічною формою буття людини, особливим способом вираження діяльності людини, сутності людини, саме тим, що виокремлює її з тваринного світу. Культура є продуктом суспільного розвитку людства і водночас якісною характеристикою людського суспільства. Культура не лише допомагає нам пізнати навколишній світ, а й допомагає сформувати власні переконання, настанови, виробити критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначити власну систему цінностей і власні ціннісні орієнтації. Це відбувається завдяки менталітету. Менталітет містить відбиток успадкованих від попередніх поколінь історичних традицій, стилів поведінки, особливостей мислення, світогляду, сприйняття та тлумачення світу, рис національного характеру. Ментальність визначається архетипами та стереотипами певної культури й відображається в її соціокультурних феноменах. Усвідомлення культури власного народу, прийняття менталітету, досвіду попередніх поколінь сприяє патріотичному вихованню, національній обізнаності особистості, консолідації народу. Культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, які створені людством протягом його існування. По суті, це спосіб виокремлення людини з природи, адже людина взяла до рук палку й побачила в ній не лише знаряддя праці, а й зброю. Використати цю зброю можна було проти хижаків, ворогів або проти родичів. Тим самим руйнувалося природне право на владу найсильнішого. Задля подолання знищення одне одного людству необхідно було знайти щось сильніше за зброю – мораль. Так через систему табу, заповідей формується перша система – цінність людського життя, цінність родини, які з часом стануть основою культури. Отже, культура є способом ставлення людини до природи, суспільства, до самого себе, у процесі якого людина активно пізнає та засвоює створену своїми пращурами культуру, відтворює її, створюючи нове на основі здобутих знань, умінь, навичок, здібностей, засвоєних нею як цінності, враховуючи особливості менталітету. Культура розпізнається у ставленні людини до дійсності, до інших людей, до самого себе, а ставлення людини до культури є важливим не лише для культурного розвитку людини, а й для існування самої культури.

Ключові слова: культура, цінність, система цінностей, мораль, заборона, пращури.

Gotynyan-Zhuravlyova Vitaliya,
*Doctor of Philosophy, Associate Professor,
Acting Head of the Department of Cultural Studies
Faculty of History and Philosophy
Odessa National University named after I.I. Mechnikov
orcid.org/0000-0003-0830-3893
vitaliya_gotynyan@ukr.net*

Sumchenko Iryna,
*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Cultural Studies
Faculty of History and Philosophy
Odessa National University named after I.I. Mechnikova
orcid.org/0009-0006-6423-908X
sumirin2019@gmail.com*

CULTURE AS A SYSTEM OF MORAL VALUES: ANALYSIS OF THE CAUSES OF EMERGENCE

Culture is a specific form of human existence, a special way of expressing human activity, the essence of man, precisely what distinguishes him from the animal world. Culture is a product of the social development of mankind, and at the same time it is a qualitative characteristic of human society. Culture not only helps us learn about the world around us, but also helps us to form our own beliefs and guidelines, to develop criteria for evaluating material and spiritual values, to define our own value system and our own value orientations. The mentality contains the imprint of historical traditions, behavior styles, peculiarities of thinking, worldview, perception and interpretation of the world, features of the national character inherited from previous generations. Mentality is determined by archetypes and stereotypes of a certain culture and is reflected in its socio-cultural phenomena. Awareness of the culture of one's own people, acceptance of the mentality and experience of previous generations contributes to patriotic education, national awareness of the individual, and the consolidation of the people. Culture is a set of material and spiritual values created by mankind during its existence. In essence, this is a way of separating man from nature, because man took a stick in his hands and saw in it not only a tool of work, but also a weapon. This weapon could be used against predators, enemies or relatives. Thus, the natural right to the power of the strongest was destroyed. In order to overcome the destruction of each other, humanity had to find something stronger than weapons - morality. Thus, through the system of taboos and commandments, the first system is formed - the value of human life, the value of the family, which will eventually become the basis of culture. Therefore, culture is a way of relating a person to nature, society, to himself, in the process of which a person actively learns and assimilates the culture created by his ancestors, reproduces it, creating a new one on the basis of the acquired knowledge, skills, abilities, acquired by him as values, taking into account peculiarities of mentality. Culture is recognized in a person's relationship to reality, to other people, to himself, and a person's relationship to culture is important not only for the cultural development of a person, but also for the existence of culture itself.

Key words: culture, value, value system, morality, prohibition, ancestors.

Культура є особливою формою буття людини, особливим способом вираження в діяльності людини її сутності, тим, що допомогло виокремитися нашим пращурам з тваринного світу. Культура – це не лише продукт суспільного розвитку людства, а і якісна характеристика людського суспільства. Культура не лише допомагає людині пізнати навколишній світ, сформувати власні переконання, виробити критерії оцінки матеріальних і духовних цінностей, визначити власну систему цінностей і власні

ціннісні орієнтації. Водночас відбувається усвідомлення культури власного народу, прийняття менталітету, досвіду попередніх поколінь, адже саме культура містить спільні для цього колективу ідеї, традиції, цінності та правила поведінки, на основі яких формується колективна солідарність, яка в подальшому стає основою соціокультурної самоідентифікації. Це сприяє патріотичному вихованню, формуванню національної обізнаності особистості, національної свідомості та консолідації народу. Саме тому

в одному з перших визначень, яке було надано культурології англійським етнографом Е. Тейлором, культура в самому широкому сенсі містила знання, вірування, мистецтво, моральність, закони, звичаї і деякі інші здібності та звички, засвоєні людиною як членом суспільства (Майданок, 2017).

Так, провідний філософ Ю. Ж. Шайгородський уважає цінність своєрідним культурним кодом, який повинен розкрити всю систему цінностей, притаманних певному народу, кодом, що відкриває шляхи формування національної ідентифікації та національної свідомості народу. Він підкреслює, що «кожна культура породжує власну ціннісну систему. Саме за її змістом можна судити, наскільки успішно відбувається процес культурної ідентифікації нації, народу, розвивається чи руйнується національна свідомість, зберігає себе нація як носій унікального, лише їй притаманного, чи поступово втрачає ці риси. Саме існування «культурного коду» зазвичай є доказом не одно-, а багаторядного розвитку цивілізації» (Шайгородський, 2007, с. 6). Саме тому найчастіше культура розуміється як специфічна людська діяльність. На думку українських філософів О. М. Черниша та О. П. Пунченка, культуру можна визначити як «сукупність усіх видів перетворювальної діяльності суб'єкта, у результаті якої він створює, зберігає та передає наступним поколінням культурні цінності» (Пунченко, Черниш, 2006, с. 367–368).

Мета статті – проаналізувати причини виникнення культури як системи моральних цінностей, виникнення перших уявлень про цінності й закріплення їх та вплив культури сучасну людину.

Погляд на культуру як особливий культурний код, як відображення системи цінностей народу, як національної свідомості та ідентичності стає надзвичайно актуальним саме зараз, у часи виборювання власної свободи, відстоювання своєї ідентичності, усвідомлення того, ким ми є насправді. Питання щодо соціокультурних трансформацій, які відбулися й відбуваються в сучасній Україні протягом останніх десятиліть, на нашу думку, залишаються найбільш актуальним. Цю тему досліджують такі сучасні провідні українські філософи, як В. П. Бех, В. С. Бліхар, Є. Р. Борінштейн, В. Г. Воронкова, І. А. Доннікова, О. М. Єременко, В. В. Ільїн,

С. Л. Катаєв, В. В. Козловський, О. В. Лісенко, Н. А. Победа, О. П. Пунченко, О. О. Ручка, О. М. Семашко, М. Ф. Цибра, О. М. Черниш.

Формування особистості, усвідомлення про необхідність сформувати й дотримуватися нових моральних правил поведінки почалося з того моменту як наші далекі пращури взяли до рук камінь або палку. У багатьох дослідження ця палка, перші списи, примітивні сокири розглядають суто як знаряддя праці, як елемент, що полегшує здобуття їжі або полювання на величезних хижих тварин. Але слід замислитися: чи став би винахід знаряддя праці таким потужним поштовхом у розвитку людства, адже знаряддями праці користуються багато тварин? Чи змогло б стати винайдення знарядь праці саме тим, що допомогло людині виокремитися з тваринного світу?

Світ, у якому жили наші далекі пращури, був надзвичайно ворожим до них. Його населяли крупні хижаки, а наші пращури не мали ані величезного зросту і сили, ані отрути, пазурів, міцних ікл, того, що допомогло б їм вижити серед величезних хижаків. До того ж треба було полювати на хижаків, адже в деяких регіонах неможливо було вижити, вживаючи в їжу лише рослини. Отже, у якийсь момент прийшло усвідомлення того, що камінь або палка можуть бути зброєю. Ця зброя допомагає успішно полювати або оборонятися від набагато сильніших хижих тварин, це одне, але ж цю саму зброю можна використати одне проти одного. Саме усвідомлення цього, на нашу думку, могло стати точкою відліку для формування нової системи цінностей, точкою відліку щодо виокремлення людини від тваринного світу, формування людського суспільства.

Річ у тім, що в природі тварини одного виду, як правило, не знищують одне одного. Адже це суперечить правилу виживання виду й могло б призвести до його зникнення. Навіть коли в зграї, зазвичай, самці виборюють або відстоюють «право сильнішого», цьому підпорядковані певні інстинкти, у яких закладена жага до перемоги над супротивником, а не жага до вбивства супротивника. У багатьох видів тварин є так звана поза покори. Якщо в процесі бійки один із супротивників займає цю позу (зазвичай він відкриває найуразливіші місця), то бій має бути одразу закінчено. Супротивника треба перемогти, а не знищити, адже в разі

загибелі найсильнішого самця його має замінити наступник. Природою встановлено, що під час боротьби рівень агресії зменшується, а крики супротивника «вмикають» у сильнішого супротивника механізм жалю. Але в разі застосування зброї людину можна вбити або завдати важких травм миттєво. Природою не передбачено механізмів, як діяти при застосуванні зброї, яка допомагає саме миттєво вбити чи покалічити жертву, а ті механізми, що є, не діють миттєво.

На нашу думку, перетворивши знаряддя праці на зброю, яку можна застосувати одне проти одного, наші пращури знищили «право сильнішого» керувати родиною. Поступово зійшла нанівець межа між фізично сильним і фізично слабшим за нього, але таким, який має зброю і може вправно нею користуватися. Наявність зброї і вміння застосовувати її майже зрівняли шанси сильніших і слабших. Сильніших стало набагато більше. Це підвищувало шанси на вдале полювання і захист від хижих тварин, але одночасно збільшувалися шанси на застосування зброї всередині родини, застосування зброї проти родичів. А тому наші пращури постали перед жорстким вибором: або вижити, сформувавши нові відносини між собою, причому сформувати відносини, зовсім відмінні від тих, що панують у природі, або загинути як вид.

Отже, перехід від «права сильнішого» та ієрархії сили до необхідності сформувати певні чіткі правила поведінки в спільності, зовсім інші відносини всередині родини між членами родини і чітко їх дотримуватися, на нашу думку, зумовив виокремлення людини з тваринного світу. Усвідомлення того, що людство, живучи за старими природними правилами, може знищити себе самостійно, стало величезним кроком у формуванні людської спільноти, яка почала утворювати й дотримуватися перших простих правил моралі, життєвих вимог, необхідних для виживання. Однією з перших таких вимог стала всім нам відома вимога заборони застосування зброї проти членів однієї спільноти і заборона вбивств родичів і членів однієї спільноти, адже протилежне призведе до підриву єдності та зменшення цієї родини. Так усвідомлюється й формується перша цінність – цінність людського життя, яка потім відобразилася в багатьох релігіях,

зокрема в заповіді «не вбий» або в заборонах на вбивство в межах однієї родини. Причому в перших відомих нам зводах законів цієї вимоги, цієї заповіді дотримувалася неухильно. Досі є така категорія юриспруденції та моралі, як таліон – рівна відплата за скоєне. Таліон – це принцип, відповідно до якого покарання має точнісінько відповідати шкоді, яка була завдана злочинцем завдяки скоєному злочину. З давніх джерел ми пам'ятаємо відомий вислів «око за око, зуб за зуб». До речі, наші пращури не розрізняли вбивство навмисне або через необережність. Для них не існувало вбивства через необережність. Якщо спочатку правила таліону стосувалися лише вбивства, то згодом це починає діяти і щодо завдання тілесних ушкоджень. Кривднику має бути завдано саме таке пошкодження, яке завдав він. Основних ідей тут було декілька: по-перше, зрівняти покарання із завданою шкодою, по-друге, змусити замислитися над незворотністю покарання, по-третє, вберегти членів родини від самознищення.

Наступним важливим кроком стало врегулювання статевих стосунків між членами однієї родини. У тваринному світі, де є «право сильнішого», такої проблеми не було, адже майже всі жінки належали найсильнішому, вожакові. Коли втрачається «право сильнішого», виникає хаос у статевих відносинах. Але поступово формується заборона інцесту, заборона статевих стосунків між батьками і дітьми, між братами і сестрами. Висунуто припущення щодо того, що підґрунтям заборони статевих зв'язків між близькими родичами могли стати постійні сварки й сутички між чоловіками однієї родини за володіння жінками. Такі сутички знову-таки із застосуванням зброї могли призвести до непередбачуваних наслідків, до нових смертей і каліцтв. Тому виникла необхідність чіткого регулювання і впорядкування статевих відносин, що спричинило створення нової цінності – родини. Щоб не було постійного суперництва через жінок, виникає ідея довготривалих відносин між чоловіком і жінкою, прообразу сучасного шлюбу. Це допомогло нашим пращурам стримати й контролювати один з найсильніших наших інстинктів – продовження роду. Родина будувалася на сильних довготривалих природних зв'язках, а відносини в родині регулювалися першими уявленнями про мораль.

Згодом схвалювалося, коли дружину обирали з іншої родини. Це теж сприяло зменшенню напруги у відносинах між чоловіками однієї родини, і саме на це скоріше звернули увагу наші пращури, ніж на слабе потомство через шлюби між близькими родичами. Але втрату молодої, здатної працювати й народжувати дітей дівчини треба було «компенсувати» родині. Поступово формуються два звичаї, які в деяких країнах сходу збереглися дотепер. Щоб певним чином компенсувати втрату родиною жінки, виник цікавий звичай: коли чоловік бере собі за дружину дівчину з іншої родини, то її родич повинен одружитися на дівчині з роду нареченого. Відбувався такий собі «обмін» жінками, метою якого було збереження чисельності родини, насамперед чисельності молодих членів родини, які могли народжувати нові покоління, працювати, захищати свою родину. Або виник інший, більш простий звичай, який не передбачав цього обміну, – викрадати наречених. Згодом, коли правил таліону почали дотримуватися не так строго, виникло своєрідне послаблення: за дружину можна було дати викуп. Поступово з утворенням родини, заснованої на кровних зв'язках її членів, адже діти, що народжувалися в родині, були дітьми саме цієї пари, формувався ще один важливий для людської спільноти звичай – обов'язок допомагати родичам, дбати про дітей, допомагати літнім батькам. З'явилося усвідомлення необхідності допомагати іншим, турбуватися, дбати про інших, насамперед про своїх родичів. Поступово в наших пращурів з'явилися перші уявлення про мораль і цінності, про культуру. Ці уявлення передавали від покоління до покоління у вигляді норм, традицій, особливостей світогляду, через міфи, казки та легенди. Так починав формуватися менталітет.

Менталітет містить відбиток успадкованих від попередніх поколінь історичних традицій, стилів поведінки, особливостей мислення, світогляду, сприйняття та тлумачення світу, рис національного характеру. Ментальність ґрунтується на архетипах і стереотипах певної культури та відображається в її соціокультурних феноменах. Під впливом менталітету й закріплений у ньому генетичній пам'яті народу формується система цінностей певної культури, яка потім стає основою для формування системи цінностей особистості, що є носієм цієї

культури. Менталітет є внутрішнім компонентом або ж генотипом народу, завдяки якому зберігаються його унікальні особливості і який впливає на формування системи цінностей особистості.

Так, поступово, крок за кроком наші пращури почали вибудовувати суспільство, завдяки усвідомленню і формуванню певних моральних норм поведінки в цьому суспільстві. Вибудовується система цінностей, яка безпосередньо пов'язана від початку з такою важливою проблемою, як власне виживання й виживання свого роду. Відомий німецький філософ А. Гелен уважав, що саме така неустановленість людини, її слабкість у тваринному світі, постійна проблема виживання вимагала від наших пращурів об'єднуватися у великі родини задля виживання, задля перерозподілу обов'язків, задля захисту одне одного. Життя у великих родинах потребувало жорсткої дисципліни, яка виникла й закріпилася насамперед у формі моралі як певних заборон та у формі системи цінностей, того, що має значення, того, заради чого ми йдемо на певні дії. А. Гелен уважав, що людина, як біологічний вид, мала створити культуру, яка б проявлялася насамперед не в наскальних малюнках, не в пам'ятниках, а в тому, що допомагало захиститися від природи, перемогти її – вижити. Він підкреслює, що через свою фізичну слабкість людина перебувала в постійному протиставленні природи й культури (Готинян-Журавльова, 2021). Людина не просто має пристосуватися до зовнішнього середовища, а й жити у світі, що формується культурою, яку сама ж людина і створює.

Німецький філософ Г. Ріккерт саме розумів культуру як систему цінностей, зокрема таких, як істина, краса, надособистісна святість, моральність, щастя, особистісна святість. Цінність є центральною категорією його філософії, тим, що має значення, що важливо й потрібно для людей. Сукупність усіх благ утворює сферу культури. Так, культура є частиною дійсності, яка пов'язана з цінностями. На думку Е. Заредінової, цінність «характеризує людський вимір суспільної свідомості, оскільки проходить крізь особистість, її внутрішній світ. Цінність – це щось усепроникне, що визначає сенс і всього світу, і кожної особистості, і кожної події, і кожної людини. Тому культура в її аксіологічному

зрізі має розумітися як міра одухотворення соціальних і природних відносин, міру олюднення та гуманності яких вона уособлює» (Заредінова, 2017, с. 199).

Культура є сукупністю матеріальних і духовних цінностей, які створені людством протягом його існування. По суті, це спосіб виокремлення людини з природи, спосіб її ставлення до природи, суспільства, до самого себе, у процесі якого людина активно пізнає та засвоює створену своїми пращурами культуру, відтворює її, створюючи нове на основі здобутих знань, умінь, навичок, здібностей, засвоєних нею як цінності, враховуючи особливості менталітету. Культура розпізнається в ставленні людини до дійсності, до інших людей, до самого себе, а ставлення людини до культури власного народу є важливим не лише для культурного розвитку людини, а й для існування самої культури.

Щоб найкраще зрозуміти сутність культури певного народу, дослідники звертаються до аналізу його менталітету, досвіду попередніх поколінь. Так, до основних архетипів, що впливають на формування ментальності українця, слід зарахувати: архетип Землі, архетип Матері, архетип особистої свободи, архетип домінування минулого над майбутнім, архетип долі, архетип рівності синів та дочок Матері-Батьківщини та інші. У більшості дослідників можна простежити тенденцію, коли одним з перших чи взагалі першим іде архетип Землі. Дивовижна українська природа, зокрема, родючі землі та степ, який часто ставав джерелом загрози з боку кочових племен, з одного боку, викликали в наших пращурів певний неспокій, з іншого – сприяла формуванню архетипу особистої свободи, неприйняття нав'язаного ззовні авторитету, сподівання на власні сили, власні здібності та свій розум. Поєднання архетипу

Матері, архетипу рівності синів і дочок, архетипу особистої свободи, архетипу долі сприяє формуванню образу українського воїна, ледь пасивного в повсякденному житті, того, хто не буде порушувати давні закони й заповідь «Не вбий», але воїна з безмежною любов'ю до Батьківщини, воїна, який буде боронити її ціною власного життя. Образ героя саме в українській культурі тісно пов'язаний з особистою свободою і постійним відстоюванням, адже значна частина історії нашої країни передбачає відстоювання права на особисту свободу, права жити вільно на власній землі. На превеликий жаль, зараз людство забуло про побоювання наших далеких пращурів щодо знищення самих себе через чвари й нерозумне користування зброєю. Знову періодично спалахують конфлікти, що призводять до знищення одне одного, і в цьому разі знову треба звертатися до моралі.

Отже, культура є позаприродним явищем, що виникло в результаті життєдіяльності людини. І саме завдяки надприродному характеру культури людина змогла виокремитися з тваринного світу і поступово набути власне людських рис. Це означає, що сутність культури можна досягнути лише через діяльність людини. Вона породжена необхідністю людини об'єднуватися у спільноту задля забезпечення виживання, власних потреб, умов існування. Сучасній людині, як і її далекому пращуру, необхідно постійно взаємодіяти з навколишнім світом задля пошуків необхідної енергії, інформації для вдосконалення самої себе та навколишнього світу. А тому культура не лише залишається творчою діяльністю, а є носієм загальнолюдських цінностей, які направлені на перетворення людської історії у внутрішнє багатство особистості, у світ її цінностей, як-от добро, милосердя, дружба, любов, істина, справедливість, працелюбність.

Список використаних джерел:

1. Гордійчук О. (2018). Архетипи Землі та Свободи як основні детермінанти української ментальності. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Випуск 21. С. 21–28.
2. Готинян-Журавльова В.В. (2021). Безеталонне вимірювання ціннісних орієнтацій особистості: соціально-філософський аналіз (Докторська дисертація). Державний заклад «Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К.Д. Ушинського». Одеса.
3. Донченко О., Романенко Ю. (2001). Архетипи соціального життя і політика. Київ : Либідь, 334 с.
4. Дрожжина С. (2008). Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти. *Політичний менеджмент*. № 3. С. 96–106.

5. Заредінова Е. (2017). Культурні та особистісні цінності: логіка взаємозв'язку. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. С. 197–201.
6. Колодій А. (2008). Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України. *Агора*. С. 5–14.
7. Майданюк І.З. (ред.) (2017). *Культурологія*. Київ : Редакційно-видавничий центр НУБіП України, 335 с.
8. Пунченко О. П., Черниш О. М. (2006). *Філософія*. Одеса : Астропринт, 424 с.
9. Ручка А. (2010). Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. Соціологічні дослідження культури: концепції та практики: зб. Наук. праць. Київ : Ін-т культурології НАМУ, С. 117–127.
10. Шайгородський Ю. (2007). Суспільна мораль як система цінностей. *Правові засади захисту особистісних цінностей та суспільної моралі: збірник нормативних актів України*. Київ.

References:

1. Hordiichuk, O. (2018). Arkhetypy Zemli ta Svobody yak osnovni determinanty ukrainskoi mentalnosti [Archetypes of Earth and Freedom as the main determinants of Ukrainian mentality]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filos.-politoh. studii*. [Bulletin of Lviv University. Philosopher-political scientist series]. [in Ukrainian].
2. Hotynian-Zhuravlova, V.V. (2021). *Bezetalonne vymyruvannia tsinnisnykh oriantatsii osobystosti: sotsialno-filosofskyi analiz* [The standardless measurement of personal value orientations: socio-philosophical analysis] (Extended abstract of doctor's thesis). The state institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky". Odesa [in Ukrainian].
3. Donchenko, O. & Romanenko, Yu. (2001). Arkhetypy sotsialnoho zhyttia i polityka [Archetypes of social life and politics]. K.: Lybid [in Ukrainian].
4. Drozhzhyna, S. (2008). Multykulturalizm: teoretychni i praktychni aspekty. [Multiculturalism: theoretical and practical aspects.] *Politychnyi menedzhment*. [Political management]. No. 3. S. 96–106. [in Ukrainian].
5. Zaredinova, E. (2017). Kulturni ta osobystisni tsinnosti: lohika vzaiemozviazku. [Cultural and special values: the logic of interconnection], *Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Pedagogichni nauky* [National University named after V. O. Sukhomlinsky. Pedagogical sciences]. Mykolaiv [in Ukrainian].
6. Kolodii, A. (2008). *Amerykanska doktryna multykulturalizmu i etnonatsionalnyi rozvytok Ukrainy* [The American doctrine of multiculturalism and ethno-national development of Ukraine]. Ahora. [in Ukrainian].
7. Maidaniuk, I.Z. (red.) (2017). *Kulturolohiia* [Culturology.] K.: Redaktsiino-vydavnychiy tsentr NUBiP Ukrainy [in Ukrainian].
8. Punchenko, O.P. & Chernysh, O.M. (2006). *Filosofia* [Philosophy]. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
9. Ruchka, A. (2010). Tsinnisna mentalnist vikovykh hrup sotsiumu [Value mentality of age groups of society]. *Sotsiologichni doslidzhennia kultury: kontseptsii ta praktyky: zb. Nauk. prats* [Sociological studies of culture: concepts and practices: coll. Science works]. [in Ukrainian].
10. Shaihorodskyi, Yu. (2007). Suspilna moral yak systema tsinnostei. [Social morality as a system of values]. *Pravovi zasady zakhystu osobystisnykh tsinnostei ta suspilnoi morali: zbirnyk normatyvnykh aktiv Ukrainy*. [Legal principles of protection of personal values and social morality: collection of normative acts of Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].